

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

КИСЛЕНКО Ганна Олександрівна

УДК 903.25-033.5-032.89(4-11)(251)''01/03''(043.5)

**СКЛЯНЕ ТА КАМ'ЯНЕ НАМИСТО ПІЗНІХ САРМАТІВ ДУНАЙСЬКО-
ДОНСЬКОГО СТЕПУ**

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Науковий керівник

Дзиговський Олександр Миколайович
доктор історичних наук,
професор кафедри археології та етнології
України Одеського національного
університету ім. І. І. Мечникова

Офіційні опоненти:

Гопкало Оксана Вікторівна
доктор історичних наук, старший науковий
співробітник відділу археології ранніх
слов'ян Інституту археології НАН України

Шевченко Олена Борисівна
кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник, завідувач відділу обробки та
зберігання фондів Одеського археологічного
музею НАН України

Захист відбудеться «18» березня 2021 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 при Інституті археології Національної академії наук України за адресою: 04210, м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «16» лютого 2021 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
Доктор історичних наук

О. Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Важливою частиною поховальної обрядовості більшості давніх спільнот, в тому числі й пізньосарматської, є вбрання небіжчиків. При розкопах поховань, які є основним джерелом для вивчення матеріальної культури пізніх сарматів, науковці наражаються на наслідки руйнування органічних матеріалів, внаслідок чого до дослідників давніх костюмів потрапляють здебільшого металеві прикраси та аксесуари, а також намистини. Останні можуть виступати в якості одного з провідних джерел для дослідження давнього костюма.

Зручність опрацювання такого масового матеріалу, як намистини, потребує його попередньої систематизації, яка залежить від поставлених дослідницьких завдань. В рамках таких завдань даній категорії інвентарю можуть ставитись питання, що охоплюють вивчення торговельних зв'язків, розвитку виробництва, ремесла, визначення хронології пам'яток, потенціалу намистин як надійного хроноіндиктора. Від завдань дослідження має залежати вибір ознак систематизації.

В працях, присвячених систематизації намистин, в якості формальних ознак вчені використовують матеріал, форму, пропорції, напрями каналу отвору, орнамент, колір з прозорістю (ознаки перераховані в довільному порядку). Та серед всіх перерахованих властивостей лише колір є єдиною соціонормативною рисою, а його дослідження, окрім інформації щодо хімічного складу скляних виробів, що прямо пов'язано зі скловиробництвом, може надати свідчення естетичних уявлень і норм давніх людей. Історіографічний огляд систематизації намистин демонструє, що в радянській та пострадянській традиції вивчення намистин міцно укорінився примат матеріалу та технології виробництва, як ознак групування та типотворення намистин. Кольору ж дослідниками відводиться другорядна роль.

«Техніко-морфологічні» систематики є придатними для визначення походження намистин, шляхів їх розповсюдження і виявлення зв'язків між окремими культурами. Про відсутність нормування процесу створення наборів намистин, виходячи з технологічних ознак, свідчить характер збірних комбінацій, які склалися із намистин відмінних матеріалів і технік виготовлення (неоднакового походження). Ймовірно здається те, що носія культури при виборі намистин цікавили їх колір та форма. Автор вважає, що саме вони повинні використовуватися як типологічні ознаки при систематизації намистин в культурі-реципієнті.

Перегляд ознак для систематизації, обрання кольору на роль головної типотворюючої ознаки, дослідження композицій намистин у похованнях та виокремлення на їх основі хронологічних ланцюжків типів надасть змогу більше розкрити потенціал такої категорії знахідок, як намистини.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертацію виконано в рамках наукових тем кафедри археології та етнології України: «Дослідження давньої історії Північно-Західного Причорномор'я: міждисциплінарний підхід» 2012–2016 рр. (номер державної реєстрації 0212U005265); «Реконструкція культурно-історичних процесів у палеогеографічному просторі Північно-Західного Причорномор'я (25 тис. р. до н.е. – IV ст. н.е.)» 2017–2021 рр. (номер державної реєстрації 0117U003186).

Відповідно, **метою дослідження** є розкриття інформаційного потенціалу такої категорії знахідок, як намистини для визначення їх місця в жіночому пізньосарматському костюмі.

Мета обумовила такі **завдання**:

- проаналізувати дослідження з систематизації намистин, а також виявити тенденції вибору їх авторами групо- та типоутворюючих ознак;
- обрати власні групо- та типоутворюючі ознаки й на їх основі розробити типологічну схему намистин;
- виявити хронологічні та географічні рамки побутування кожного виділеного типу;
- побудувати з типів намистин ланцюжки, що надаватимуть можливість їх співвіднесення з певними хронологічними періодами існування пізньосарматської культури;
- виявити та проаналізувати колірні гами наборів намистин в похованнях;
- дослідити місце розташування намистин в жіночому пізньосарматському костюмі.

Об'єктом дослідження є намистини з жіночих пізньосарматських поховань Дунайсько-Донського степу.

Предметом – місце намистин в жіночому пізньосарматському костюмі.

Вибір **методів дослідження**, що застосовувалися при розробці дисертації, зумовлений специфікою об'єкта та поставленими перед автором завданнями. Для аналізу досліджень з систематизації намистин було застосовано порівняльно-історичний, хронологічний та ретроспективний методи. При систематизації та розробленні власної типологічної схеми намистин з жіночих пізньосарматських поховань застосовувався типологічний метод та принципи об'єктивності, системності, всебічності. Хронологічні та географічні рамки побутування кожного виділеного типу намистин визначалися за допомогою хронологічного та картографічного методів. При побудові ланцюжків типів автор базувалася на хронологічному і картографічному методах та методі аналогій. Для виявлення колірних гам наборів намистин було застосовано кількісно-статистичні методи, які також використовувалися при створенні таблиць та діаграм.

Хронологічні рамки дослідження визначено як друга половина II – IV ст., тобто, час існування пізньосарматської культури.

Територіальні рамки охоплюють Дунайсько-Донський степ від Нижнього Дону до Дністровсько-Прутського міжріччя, включно з Кримом.

Джеральну базу складають 5440 намистин, що були отримані під час досліджень 33 пізньосарматських поховань на пам'ятках Абганерово, Бокани, Височино V, Дивізія, Дружне, Мічурінське, Нагавський, Нейзац, Новоолександрівка, Пашкани, Трушень, Чотири брати. Знахідки зберігаються у фондах Одеського археологічного музею НАН України, Наукових фондах Інституту археології НАН України та Національного музею історії Молдови (Молдова, Кишинев).

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання для підготовки спецкурсів та лекцій, написання спеціальних й

узагальнюючих праць з археології, створення тематичних експозицій музеїв та реконструкцій традиційного пізньосарматського костюма. Розроблена типологія та система хронологічних ланцюжків типів намистин допоможе датувати жіночі пізньосарматські поховання та співвідносити їх з хронологічними періодами існування пізньосарматської культури.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

- порівняно наукові праці, присвячені вивченню та систематизації намистин з точки зору вибору дослідниками групо- та типуютьовуючих ознак;
- при систематизації намистин колір було обрано на роль групоутворюючої ознаки, на основі якої була розроблена власна типологічна схема намистин з жіночих пізньосарматських поховань;
- виявлені хронологічні та географічні рамки побутування кожного виділеного типу намистин;
- з типів намистин побудовані ланцюжки, що доводять спроможність поєднань типів намистин виступати в ролі регіонально-хронологічного маркера;
- виявлені колірні гами наборів намистин.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були виголошені у вигляді доповідей та повідомлень на засіданнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, на всеукраїнських та міжнародних конференціях: XXXIII-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених (Харків, 2015 р.), 69-а Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2016 р.), «Теорія і практика сучасної науки» (Дніпро, 2017 р.), 70-а Міжнародна конференція молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2017 р.).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 11 наукових праць, 5 з яких – у фахових виданнях України, 1 – у закордонному, ще 5 – в інших наукових виданнях і матеріалах конференцій.

Обсяг та структура роботи. Дисертація складається зі вступу, анотацій, чотирьох розділів, висновків (147 стор.). Додатки до дисертації розподілено на два блоки: таблиці (25 стор.) та ілюстрації (18 стор.). Список використаної літератури налічує 208 найменувань. Загальний обсяг роботи – 211 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

ВСТУП

У **вступі** сформульовано актуальність теми дисертації, визначено мету та завдання, об'єкт та предмет, зазначено методи роботи, окреслено географічні та хронологічні межі, джерельну базу, подано практичне значення та наукова новизна. Надано інформацію про апробацію результатів дослідження, структуру та обсяг роботи.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ

В підрозділі **1.1. Типологічні ознаки намистин (огляд історіографії)** подано історіографічний аналіз досліджень, присвячених систематизації намистин.

Перші систематики базувалися на морфологічних ознаках. Вони були подані у роботах Н. П. Авенаріуса, Б. В. Фармаковського, О. А. Спіцина. Ці праці, спираючись на емпіричні ознаки, тяжіли до індуктивно-аналітичної дослідницької стратегії, тобто такої, що орієнтує на спостереження, споглядання, сприйняття і лише потім на узагальнення, систематизацію. Протилежна їй дедуктивно-класифікаційна стратегія орієнтує дослідників на введення наукових понять, законів, принципів, а потім – практичну конкретність. У рамках останньої А. В. Арциховським були закладені основи «морфологічного» напрямку систематизації.

Два подальші десятиліття соціально-політичних змін в країні викликали зміни й в науковій сфері. Археологам закидали замкнутість в формально-типологічних студіях. На противагу яким виникає «технологічна археологія». Перша «технологічна» класифікація була запропонована в 1950 році Г. Г. Леммлейном. Водночас зважаючи на наявність прикладів для наслідування в 50-60-х рр. ХХ ст. з'являються роботи, що не містять класифікаційних схем. Такими є описи намистин Ф. Д. Гуревичем, І. В. Пташніковою, В. Ф. Генінгом, а також І. Ахраровим, З. Усмановою. У зазначений період була опублікована й така робота, що запозичувала запропоновану А. В. Арциховським схему. Такою є класифікація намистин Ю. Л. Щапової.

Дотримуючись вектору «технологічної археології», вже наприкінці 50-х рр. ХХ ст. з'являються перші досвіди синтезу «технологічної» та «морфологічної» систематик. Це демонструють напрацювання В. Б. Деопік. На запропонованій класифікаційній схемі В. Б. Деопік базувалася класифікація В. Ф. Генінга й А. Х. Халікова.

Поряд з технікою виробництва у даному напрямку вивчався і хімічний склад скляних виробів. М. О. Безбородов і Ю. Л. Щапова започаткували хіміко-технологічний напрямок у радянській археології, що передбачав вивчення хімічного складу скла.

Якщо в працях М. О. Безбородова і Ю. Л. Щапової розглядалися аспекти вивчення хімічного складу скловиробів, то питання техніки виготовлення таких виробів висвітленні у роботах З. А. Львової.

У 70-ті рр. ХХ ст., за часів масового захоплення статистико-комбінаторними методами в археології, в контексті «техніко-морфологічних» систематизацій Є. М. Алексєєва створює фундаментальний, за думкою більшості дослідників, корпус намистин.

На сучасному етапі вивчення намистин, базуючись на вищезгаданих напрацюваннях, співіснують як «морфологічні», так і «техніко-морфологічні» систематизації.

До «морфологічних» належать аналізи М. Д. Полубоярінової, С. І. Валіуліної та С. В. Трифанової.

Прикладами «техніко-морфологічних» систематизацій є аналізи А. А. Стоянової, Е. А. Хайрединової, Е. К. Столярової, О. С. Дзнеладзе,

А. С. Скрипкіна, Т. Н. Висотської та Л. А. Рижової, Е. Б. Вадецької, О. А. Красноперова, О. В. Гопкало та О. С. Румянцевої.

Аналіз досліджень виявив, що в радянській та пострадянській традиції вивчення намистин укорінився примат матеріалу та технології виробництва, як ознак групування та типоутворення. Однак для розробки питань хронології побутування намистин в культурі вони є ледь значущими. Адже в більшості випадків намистини є предметом імпорту і потрапляння їх в культуру-реципієнт навряд чи корелюється з ознаками технології виробництва. Вірогідним є те, що носія культури при виборі намистин цікавили їх колір та форма. Які, здається, можуть грати головну роль типоутворюючих ознак. Дана теза була покладена в основу запропонованої в роботі систематизації.

У підрозділі **1.2. Джерельна база дослідження** подаються критерії для відбору поховань, що були залучені до дослідження. Серед них: 1) поховання має бути здійснено за пізньосарматським поховальним обрядом та містити характерний для пізньосарматської культури поховальний інвентар; 2) поховання має походити з території Дунайсько-Донського степу від Нижнього Дону до Дністровсько-Прутського міжріччя, включно з Кримом; 3) поховання має бути не пограбованим та не зруйнованим (у результаті дій гризунів, або використання сільськогосподарської техніки тощо); 4) у складі поховального начиння мають бути надійні хроноіндикатори; 5) поховання має бути жіночим з визначенням антрополога. У випадках відсутності антропологічного визначення поховання були віднесені до категорії жіночих через характерний для жіночих поховань набір поховального інвентарю (дзеркала, жіночі металеві прикраси, велика кількість намистин і т. д.); 6) серед поховального інвентарю мають міститися намистини; 7) у похованні має бути зафіксовано місце розташування намистин стосовно скелета похованого.

В підрозділі **1.3. Методичні засади та методика дослідження** описуються методи, що застосовувалися при розробці дисертації.

РОЗДІЛ 2 ТИПОЛОГІЧНІ РЯДИ ТА ПОШИРЕННЯ ТИПІВ СКЛЯНОГО ТА КАМ'ЯНОГО НАМИСТА

У підрозділі **2.1. Типологічні ряди** викладається обґрунтування критеріїв для побудови типологічних рядів намистин, як найчисельніших знахідок у жіночих пізньосарматських похованнях. Кінцеві типологічні ряди мають градаційний характер і вибудовуються в залежності від подібностей та відмінностей форм намистин. Роль типоутворюючої ознаки відіграла форма. Типи позначаються арабськими цифрами та поєднуються в класи (позначаються римськими цифрами), які вибудовувалися на основі кольорів сучасного колірного спектра. Усього виділено 10 класів: I. Безбарвні (Б); II. Білі (Біл); III. Чорні (Чор); IV. Червоні (Чер); V. Помаранчеві (П); VI. Жовті (Ж); VII. Зелені (З); VIII. Блакитні (Блак); IX. Сині (С); X. Фіолетові (Ф). В результаті серед монохромних намистин було виділено 93 типи.

У підрозділі **2.2. Локальні та міжрегіональні типи** виявлено локальні й міжрегіональні типи намистин. Для цього була проведена серіація типів намистин і поховань, де їх знайдено, що уможливить виявлення інформативних й малоінформативних типів намистин. До малоінформативних (таких, що знайдені лише в одному похованні) відносяться 40 типів. Інші 53 типи визнані інформативними, позаяк їх виявлено у двох і більше похованнях. Залежно від місця знахідки ці типи розподілено на локальні та міжрегіональні.

2.2.1. Локальні типи намистин. З-поміж 53 інформативних типів виокремлено локальні – такі, що були знайдені у двох і більше похованнях одного географічного регіону. Їх виявилось 21.

2.2.2. Міжрегіональні типи намистин. З-поміж інформативних типів виявлено 32 міжрегіональні – такі, що знайдені у двох і більше похованнях з двох чи більше регіонів.

У підрозділі **2.3. Намистини як предмет імпорту** наведено відсоткове співвідношення категорій предметів імпорту у похованнях. Цей аналіз підтверджує, що намистини є масовою категорією знахідок, в порівнянні з іншими категоріями предметів імпорту, і в пізньосарматських похованнях.

РОЗДІЛ 3 ХРОНОЛОГІЯ ТИПІВ НАМИСТИН

У підрозділі **3.1. Датування комплексів** наведено абсолютні датування поховань, залучених до дослідження.

3.1.1. Поховання другої половини II – першої половини III ст. Подано перелік поховань, датованих спираючись на супутнє поховальне начиння. Серед них комплекси: Бокани п. 5, 6, 9, 10, 17, Височино V к. 2, п. 2, Нагавський II к. 11, п. 1, Нейзац склеп 17, п. 1 і п. 2, мог. 103 (двоє похованих), мог. 208, п. 1, і п. 2, Новоолександрівка I к. 20, п. 1, Пашкани п. 1, Трушень п. 1, Чотири брати к. 3, п. 7.

3.1.2. Поховання III ст. Подано перелік поховань, датованих спираючись на супутнє поховальне начиння. Серед них комплекси: Дивізія к. 2, п. 1, Дружне мог. 24 і мог. 67, півд. підбій, п. 3, Мічурінське склеп 1, п. 1.

3.1.3. Поховання другої половини III – IV ст. Подано перелік поховань, датованих спираючись на супутнє поховальне начиння. Серед них комплекси: Абганерово II к. 13, п. 1, Дружне склеп 21, п. Е і мог. 67, півн. підбій, п. 2, Нейзац мог. 156.

3.1.4. Поховання IV ст. Подано перелік поховань, датованих спираючись на супутнє поховальне начиння. Серед них комплекси: Дружне склеп 18, п. В, склеп 58, п. С, склеп 66, п. А і В, мог. 73, півн. підбій, п. В і мог. 73, півд. підбій, п. Д, склеп 78, п. Д, склеп 84, п. А і Д.

У підрозділі **3.2. Датування типів намистин** типи намистин були датовані, спираючись на супутнє поховальне начиння. В залежності від кількості комплексів, в яких вони були знайдені, типи були розподілені на поодинокі та такі, що зустрічались у двох та більше комплексах.

3.2.1. Поодинокі типи. Наведено перелік поодиноких типів (таких, що знайдені в одному комплексі вибірки).

3.2.2. Типи з двох та більше комплексів. Подано перелік типів, що зустрічались у двох та більше комплексах.

У підрозділі **3.3. Хронологічні ланцюжки типів намистин** описується процес створення хроноланцюгів, який складався з декількох етапів. На першому етапі дослідження з загальної кількості поховань були відібрані комплекси, в кожному з яких були присутні мінімально два типи намистин. На другому етапі були відібрані ті типи намистин, котрі представлені як мінімум у двох комплексах вибірки. Наступний етап дослідження полягав у порівнянні з відібраних поховань наборів типів намистин у парах поміж собою. Це дозволило виокремити дві групи ланцюжків. Що доводить спроможність намистин відігравати роль регіонально-хронологічних маркерів в жіночих пізньосарматських похованнях.

3.3.1. Ланцюжки другої половини II – першої половини III ст. Подано перелік ланцюжків, що датуються другою половиною II – першою половиною III ст.

3.3.2. Ланцюжки другої половини II – IV ст. Наведено ланцюжки, що датуються в межах другої половини II – IV ст.

РОЗДІЛ 4 КОМПОЗИЦІЇ НАМИСТИН: МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ ТА КОЛІРНІ ГАМИ

У підрозділі **4.1. Місце розташування намистин в жіночому костюмі** спираючись на схему розташування намистин щодо скелета були виокремлені три групи поховань, де намистини були знайдені в області грудної клітини, зап'ясть, ніг. Аналіз місць розташування намистин у похованнях виявив, що найпоширенішою схемою є розташування намистин в області шії. Менш поширеним виявилось місцезнаходження намистин в області ніг. Такими, що зустрічаються рідко, є схеми розташування намистин в області зап'ясть.

У підрозділі **4.2. Колірні гами композицій намистин у похованнях** прослідковуються кольорні гами композицій намистин у жіночих пізньосарматських похованнях, для чого були підраховані в кількісному та відсотковому співвідношенні намистини кожного кольору сучасного кольорного спектра. В результаті підрахунків серед поховань утворились чотири групи, які розрізняються характером кольорних композицій намистин: а) монохромія, б) двоколірна, в) триколірна, г) поліхромія.

Хронологічні та географічні закономірності поширення намистин за окремими кольорами виявити не вдалось. Інша ситуація вийшла при аналізі кольорних сполучень, які дозволили виокремити регіонально-хронологічні групи кольорних композицій намистин у похованнях.

ВИСНОВКИ

Для виявлення локальних і хронологічних характеристик намистин та їх комплектів потрібне комплексне дослідження, тобто поєднання результатів вивчення технології виробництва, хімічного аналізу скла, морфології намистин. Першими почали вивчатись технологічні особливості виробництва. Далі зацікавленість дослідників отримали дослідження хімічного складу скла. Активне вивчення морфології намистин розпочалося після публікації корпусу Є. М. Алексєєвої. Треба наголосити на тому, що починаючи з ХХІ ст. прослідковується активізація дослідників щодо розробки типологічних схем, що базуються на комплексному дослідженні намистин.

На сьогодні немає можливості провести лабораторні дослідження усього масиву намистин, що походять з жіночих поховань пізньосарматської культури. Виходячи з цього, в дисертації були використані результати вивчення морфології намистин. Питання хімічного складу скла і вивчення технологічних особливостей виробництва намистин, залишені для майбутніх розробок.

Отримані нами результати аналізу намистин можна співвіднести з наявними системами хронології пізньосарматської культури, наступним чином:

Індикаторами початкової фази пізньосарматської культури (друга половина II – перша половина III ст.) є такі намистини: чорні, червоні кулясті та поперечно здавлені; безбарвні подовжені циліндричні з валиками по краях; білі, жовті, зелені, блакитні бочкоподібні; червоні, сині біконічні; жовті бочкоподібні поздовжньо здавлені з валиками по краях; жовті катушкоподібні; безбарвні, жовті, зелені, сині подовжені горбисті; червоні, жовті, зелені, блакитні, сині, фіолетові у вигляді плоского диска; безбарвні та блакитні кулясті ребристі; білі біконічні поздовжньо витягнуті; білі, червоні, помаранчеві, сині призматичні; чорні, червоні в формі паралелепіпеда; червоні спіралеподібні; безбарвні, червоні, зелені, блакитні у формі 14–гранника; просвердлені гілочки корала; помаранчеві зрізано-біконічні поперечно здавлені; помаранчеві прямокутні плоскі; помаранчеві неправильної форми; помаранчеві бочкоподібні сплюснені неправильної форми; блакитні у формі 6-гранника; фіолетові у формі лінзи; фіолетові циліндричні.

Роль локальних маркерів **початкової фази** відіграють:

Для Дністровсько-Прутського міжріччя – червоні намистини у формі плоского диска зі скла, зелені скляні намистини у формі плоского диска, блакитні намистини у формі 14-гранника з прозорого скла, а також сині намистини у формі плоского диска зі скла.

Для Криму – безбарвні подовжені горбкуваті скляні намистини з внутрішньою металеву прокладкою, білі скляні намистини призматичної форми, червоні намистини у формі паралелепіпеда з глухого скла, помаранчеві бочкоподібні сплюснені намистини неправильної форми з бурштину, червоні намистини призматичної форми з глухого скла.

Міжрегіональними маркерами початкової фази пізньосарматської культури є:

Для Дністровсько-Прутського міжріччя, Буджаку та Криму – чорні кулясті й поперечно здавлені намистини з різною пропорційною характеристикою з гагату і скла, фіолетові циліндричні намистини з прозорого скла, зелені бочкоподібні скляні намистини.

Для поховань Дністровсько-Прутського міжріччя, Криму та Нижнього Дону прикметними є просвердлені гілочки корала червоного кольору та червоні кулясті й поперечно здавлені намистини зі скла і гранату.

Для Дністровсько-Прутського міжріччя та Буджаку – блакитні бочкоподібні намистини з прозорого скла, а також фіолетові намистини у формі лінзи з прозорого скла.

Для Дністровського-Прутського міжріччя і Криму – зелені намистини у формі 14-гранника зі скла, фіолетові намистини у вигляді плоского диска з прозорого скла, помаранчеві намистини неправильної форми з бурштину та сині біконічні скляні намистини.

Для Буджаку й Криму – блакитні намистини у формі плоского диска з прозорого скла.

Регіонально-хронологічними маркерами поховань з теренів Дністровсько-Прутського міжріччя початкової фази виявились сполучення: а) червоні кулясті та поперечно здавлені намистини, що вироблені зі скла та граната плюс зелені скляні кулясті, поперечно здавлені намистини з різними пропорційними характеристиками, б) червоні скляні намистини у формі плоского диска плюс просвердлені гілочки корала, зелені скляні намистини у вигляді плоского диска, блакитні скляні намистини у формі 14-гранника, а також фіолетові скляні намистини у вигляді плоского диска.

Для поховань Дністровсько-Прутського міжріччя, Буджаку та Криму – чорні кулясті та поперечно здавлені намистини з різними пропорційними характеристиками, що виготовлялися зі скла або гагату, а також червоні циліндричні намистини з різними пропорційними характеристиками, виготовлені зі скла або коралу.

Для поховань з території Дністровсько-Прутського міжріччя, Криму та Нижнього Дону маркерами є: а) просвердлені гілочки корала та помаранчеві кулясті, поперечно здавлені намистини з різною пропорційною характеристикою, що виготовлені з бурштину, сердоліку, скла, б) червоні кулясті та поперечно здавлені намистини, що вироблені зі скла та граната плюс просвердлені гілочки корала.

Характерними для комплексів з території Дністровсько-Прутського міжріччя та Криму поєднаннями є: а) чорні циліндричні намистини з різною пропорційною характеристикою, що виготовлені з гагату плюс помаранчеві кулясті та поперечно здавлені намистини з різною пропорційною характеристикою, що виготовлені з бурштину, сердоліку, скла, а також помаранчеві намистини неправильної форми з бурштину, б) червоні циліндричні намистини з різною пропорційною характеристикою, що вироблені зі скла та коралу та зелені скляні намистини у формі 14-гранника, в) зелені скляні кулясті та поперечно здавлені намистини з різними пропорційними характеристиками плюс зелені скляні призматичні намистини.

Для пам'яток з території Криму: а) безбарвні кулясті намистини з різними пропорційними характеристиками, що виготовлені зі скла з внутрішньою металевією прокладкою, а також блакитні кулясті поперечно здавлені намистини з різною пропорційною характеристикою, що зроблені зі скла або халцедону, б) помаранчеві

кулясті та поперечно здавлені намистини з різною пропорційною характеристикою, що виготовлені з бурштину, сердоліку, скла, а також помаранчеві бурштинові бочкоподібні сплюснені намистини неправильної форми плюс блакитні коротко циліндричні намистини зі скла або фаянсу, в) білі циліндричні намистини з різною пропорційною характеристикою, які виготовлені зі скла або єгипетського фаянсу плюс червоні циліндричні намистини з різною пропорційною характеристикою, що виготовлені зі скла або коралу, червоні скляні намистини призматичної форми, а також блакитні кулясті поперечно здавлені намистини з різною пропорційною характеристикою, що виготовлені зі скла або халцедону, г) білі скляні кулясті та поперечно здавлені намистини з різною пропорційною характеристикою плюс блакитні коротко циліндричні намистини зі скла або фаянсу, а також сині скляні кулясті та поперечно здавлені намистини.

Для поховань з території Криму та Нижнього Дону характерними є: а) просвердлені гілочки корала плюс блакитні коротко циліндричні намистини, що виготовлялися зі скла або єгипетського фаянсу, б) безбарвні кулясті намистини з різними пропорційними характеристиками, що виготовлені зі скла з внутрішньою металевою прокладкою плюс червоні циліндричні намистини з різними пропорційними характеристиками, що виготовлялися зі скла або коралу.

Колірні композиції, які характерні наборам намистин початкової фази:

Для Дністровсько-Прутського міжріччя – монохромні колірні композиції, поліхромія з домінуванням зеленої колірної гама та без переважання однієї колірної гама. Для Буджаку – поліхромія без переважання однієї колірної гама. Для Нижнього Дону – монохромні колірні композиції, поліхромія з домінуванням чорної, помаранчевої колірних гам. Для Криму – поліхромія з майже рівними частинами чорної та блакитної гам, а також з наявністю білої гама, поліхромія з домінуванням білої та червоної гам.

Індикаторами **фінальної фази пізньосарматської культури (друга половина III – IV ст.)** є намистини: чорні витягнуті клиноподібні, спіралеподібні, помаранчеві дископодібні з різною пропорційною характеристикою, конічні, вісімко подібні, жовті подовжені циліндричні з валиками по краях, дископодібні, зрізано-біконічні, жовті та зелені краплеподібні, зелені конічної форми, циліндричні з ребристою поверхнею, блакитні у вигляді стилізованого топірця, синій бісер, сині бочкоподібні, зрізано-біконічні, подовжені спіралеподібної форми.

Локальними маркерами **фінальної фази** виявились:

Для Криму – зрізано-біконічні намистини з синього скла та видовжені скляні сині намистини спіралеподібної форми

Міжрегіональними для поховань з території Криму та Нижнього Дону – помаранчеві вісімко подібні намистини з бурштину.

Регіонально-хронологічні маркери лише для фінальної фази пізньосарматської культури виявити не вдалось.

Колірні композиції, що характерні наборам намистин фінальної фази:

Для Криму – монохромія, двоколірна, триколірна, поліхромія з домінуванням синьої, чорної, зеленої, помаранчевої колірних гам. Для Нижнього Дону – поліхромія з домінуванням чорної колірної гама.

Характер міжрегіональних маркерів та хронологічних ланцюжків підтверджують, що в давнину територія від Нижнього Дону до Дністровсько-Прутського міжділля, з певною географічною лакуною в центральній частині степів Північного Причорномор'я і концентрацією пізньосарматського населення в цих регіонах становила собою зону тісних контактів носіїв пізньосарматської культури.

Уявляється, що відмінності наборів намистин та їх колірних композицій, на підставі даних етнографії, можна пояснити декількома факторами: соціальним або майновим статусом похованих, різницею у віці небіжчиків та їх сімейного статусу, різницею самих етнічних груп похованих.

В результаті вдалось виокремити характерні типи намистин, поєднання типів, їх регіонально-хронологічне розповсюдження, схеми розташування намистин у похованнях та їх колірні композиції для початкової й фінальної стадій пізньосарматської культури. Це допоможе датувати поховання та співвідносити їх з системою хронології пізньосарматських пам'яток, що існує.

Дисертаційне дослідження демонструє лише частину інформаційного потенціалу намистин. Подальше розширення джерельної бази дасть змогу відповісти на більшу кількість питань, щодо такого поховального начиння, як намистини.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Олійник, Г. О. 2017. Про типологічні ознаки намистин (огляд вітчизняної історіографії). *Інтелекція і влада. Серія: Історія*, 36, с. 245–255.
2. Олійник, Г. О. 2018. Типологічні ряди скляних та кам'яних прикрас з жіночих пізньосарматських комплексів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 50, с. 133-137.
3. Олійник, Г. О. 2017. Намиста у жіночому поховальному пізньосарматському костюмі. *Записки історичного факультету*, 28, с. 83-96.
4. Олійник, Г. О. 2017. Хронологічні ланцюжки типів намистин з жіночих пізньосарматських поховань східноєвропейського степу. *Археологія*, 1, с. 45-52.
5. Кисленко, Г. О. 2019. Локальні та міжрегіональні типи намистин з жіночих пізньосарматських поховань східноєвропейського степу. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 90-99.
6. Кисленко, А. А. 2020. Предметы импорта в позднесарматских памятниках Буджака. *Revista Arheologică*, 2, с. 108-120.

Статті в інших наукових виданнях та матеріалах конференцій:

7. Олійник, Г. О. 2015. Колірна композиція намистин (за матеріалами жіночих поховань пізньосарматських могильників). В: *Матеріали XXXIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених, присвяченої 100-річчю з дня народження Героя України, академіка П. Т. Тронька (1915-2011)*, 11 грудня 2015 р. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, с. 23-24.
8. Олійник, Г. О. 2016. Гносеологічний потенціал кольору (на прикладі намистин з жіночих пізньосарматських поховань). В: Єремєєв, П. В. та ін. (ред.).

Матеріали 69-ї Міжнародної конференції молодих учених «Каразінські читання», 29 квітня 2016 р. Харків ХНУ ім. В. Н. Каразіна, с. 12.

9. Олійник, Г. О. 2017. Історія вивчення намистин у варварських похованнях (сучасний етап досліджень). В: *Теорія і практика сучасної науки*, 24-25 лютого 2017 р. Херсон: Видавничий дім "Гельветика", с. 204-206.

10. Олійник, Г. О. 2017. Колірні гама композицій намистин в жіночих пізньосарматських похованнях. *Молодий вчений*, 9 (49), с. 171-177.

11. Олійник, Г. О. 2017. Типологія намистин з жіночих пізньосарматських поховань. В: Єремєєв, П. В. та ін. (ред.). *Матеріали 70-ї Міжнародної конференції молодих учених «Каразінські читання», 28 квітня 2017 р. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, с. 11-12.*

АНОТАЦІЇ

Кисленко Г. О. Скло та кам'яне намисто пізніх сарматів Дунайсько-Донського степу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 «Археологія». – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Київ, 2020.

Дисертаційне дослідження присвячується систематизації та узагальненню намистин, що походять з жіночих пізньосарматських поховань Дунайсько-Донського степу. Узагальнено наукові доробки, що присвячені систематизації намистин. Викладається історія вибору дослідниками типоутворюючих ознак для систематизації. Запропонована власна типологічна схема намистин. Описується процес створення хроноланцюгів, який дозволив виокремити дві хронологічні групи ланцюжків. Виокремлені схеми розташування намистин щодо скелета. Прослідковуються колірні гама композицій намистин у похованнях. Аналіз колірних сполучень дозволив виокремити регіонально-хронологічні групи колірних композицій намистин у похованнях.

Ключові слова: пізньосарматська культура, намистини, особисті прикраси, колір, колірні гама, маркери, датування.

Кисленко А. А. Стекланне и каменне бусы поздних сарматов Дунайско-Донской степи. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертація на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 «Археология». – Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Киев, 2020.

Диссертационное исследование носит источниковедческий характер и посвящается систематизации и обобщению такой категории погребального инвентаря, как бусы, которые происходят из женских позднесарматских погребений Дунайско-Донской степи.

В диссертации обобщены научные исследования, посвященные систематизации бус. Излагается история выбора исследователями типобразующих признаков для систематизации. Продемонстрировано, что дореволюционные систематики базировались на эмпирических признаках. В 1930-х гг.

А. В. Арциховский основывает «морфологическое» направление систематизации. В противовес ему возникает «технологическая археология». И уже в 1950 году была предложена первая «технологическая» классификация. Несмотря на имеющийся опыт систематизации бус в 50-60-х гг. XX в. появляются работы, которые не содержат классификационных схем. Придерживаясь вектора «технологической археологии» уже в конце 50-х гг. XX в. возникают первые опыты синтеза «технологической» и «морфологической» систематик. Параллельно с техникой производства начинает изучаться и химический состав стеклянных изделий. На современном этапе исследования бус сосуществуют как «морфологические», так и «техничко – морфологические» систематизации.

Анализ исследований выявил, что в советской и постсоветской традиции изучения бус укоренился примат материала и технологии производства, как признаков группирования и типобразования. Однако для разработки вопросов хронологии бытования бус в культуре они едва значимы. Ведь в большинстве случаев бусы являются предметом импорта и попадание их в культуру-реципиент вряд ли коррелируется с признаками технологии производства. Вероятным есть то, что носителя культуры при выборе бус интересовали их цвет и форма. Которые, кажется, могут играть главную роль типобразующих признаков. Данный тезис был положен в основу предложенной в работе систематизации.

В диссертации излагается обоснование критериев для построения типологических рядов бус, как самых многочисленных находок в женских позднесарматских погребениях. Типологические ряды носят градационный характер и выстраиваются в зависимости от схожестей и отличий форм бус. Роль типобразующего признака сыграла форма. Типы обозначаются арабскими цифрами и объединяются в классы (обозначаются римскими цифрами), которые выстраивались на основе цветов современного цветового спектра. Всего было выделено 10 классов. В результате среди монохромных бус было выделено 93 типа, которые были датированы с помощью сопутствующего погребального инвентаря и объединены в хронологические цепочки.

Описывается процесс создания хроноцепочек, который состоял из нескольких этапов. На первом этапе из общего количества погребений были отобраны комплексы, каждом из которых присутствовали минимально два типа бус. На втором этапе были отобраны те типы бус, которые представлены как минимум в двух комплексах выборки. Следующий этап заключался в сравнении из отобранных погребений наборов типов бус в парах между собой. Это позволило выделить две группы цепочек: второй половины II – первой половины III вв., второй половины II – IV вв. Это доказывает способность бус играть роль регионально-хронологических маркеров в женских позднесарматских погребениях.

Опираясь на схему расположения бус относительно скелета выделены три группы погребений, где бусы были найдены в области грудной клетке, запястья, ног. Анализ мест расположения бус в погребениях выявил, что наиболее распространенной схемой является расположение бус в области шеи. Менее распространенным оказалось месторасположение бус в области ног. Такими, которые встречаются редко, являются схемы расположения бус в области запястья.

Прослеживаются цветовые гаммы композиций бус в женских позднесарматских погребениях. Для этого были подсчитаны в количественном и процентном соотношении бусы каждого цвета. В результате подсчетов среди погребений выделились четыре группы, которые отличаются характером цветовых композиций бус: монохромия, двухцветная, трехцветная, полихромия.

Хронологические и географические закономерности распространения бус по отдельным цветам выделить не удалось. Другая ситуация получилась при анализе цветовых сочетаний, что позволило выделить регионально-хронологические группы цветовых композиций бус в погребениях.

Ключевые слова: позднесарматская культура, бусы, личные украшения, цвет, цветовые гаммы, маркеры, датировки.

Kyslenko H. O. Glass and stone beads of the Late Sarmatian of the Danube-Don steppe. – Qualifying scientific work with manuscript copyright.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree (PhD) on speciality 07.00.04 «Archaeology». – Odessa I. I. Mechnikov National University, Kyiv, 2020.

The dissertation research is devoted to systematization and generalization of beads originating from women's late Sarmatian burials of the Danube-Don steppe. The scientific works devoted to systematization of beads are generalized. The history of choice by researchers of type-forming features for systematization is stated. Own typological scheme of beads is offered. The process of creating chronochains is described, which allowed to distinguish two chronological groups of chains. The schemes of arrangement of beads concerning a skeleton are allocated. The colors of bead compositions in burials are traced. The analysis of color combinations allowed to distinguish regional-chronological groups of color compositions of beads in burials.

Key words: late Sarmatian culture, beads, personal jewelry, color, colors, markers, dating.